

Fakulta humanitných vied
Pedagogická fakulta

Jazyková
komunikácia
v 21. storočí

4. medzinárodná vedecká konferencia o komunikácii
Banská Bystrica 13. - 14. september 2000

Banská Bystrica
2001

Jazyková komunikácia v 21. storočí

4. medzinárodná vedecká konferencia o komunikácii
Banská Bystrica 13. – 14. september 2000

Banská Bystrica
2001

komunikácia

Recenzenti:

prof. PhDr. Ján Findra, DrSc.

prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

© 2001

FUNGOVANIE PROPRIÍ V RÔZNYCH KOMUNIKAČNÝCH SITUÁCIÁCH

Jaromír Krško

Vo všeobecnosti sa substantívna lexika rozdeľuje dichotómne na apelatívnu a propriálnu, pričom hranica medzi nimi nie je celkom jednoznačná. Sociolingvistika venuje pozornosť využívaniu rôznych lexikálnych prostriedkov v zmenených komunikačných situáciách. Väčšinou však ide o apelatívnu lexiku. Problematike proprií sa venuje predovšetkým onomastika. R. Šrámek v súvislosti s potrebou vytvorenia onymickej gramatiky píše, že: „propria se v tomto pojetí chápou jako lexikální elementy jazyka, které mají sice jazykový status, ale které stojí vůči apelativům v systému jazyka excentricky, ‚na okraji‘, ‚v druhém plánu‘. Typickým znakem tohoto postoje je absence pojmu ‚propriální plán jazyka‘.“ (Šrámek, 1999, s. 16) Postavenie proprií v systéme slovnej zásoby vyplýva aj z ich špecifických gramatických rysov – napr. gramatického rodu, kategórie čísla, pádu a vzoru (Knappová, 1999).

V príspevku by sme preto chceli poukázať na využitie proprií v rôznych komunikačných situáciách. Z množiny špecifických druhov proprií sa dotkneme zvláštností vo využívaní krstných mien a priezvisk.

Krstné (rodné) meno je z onomastického pohľadu definované ako „jméno, které se v územích s vícejmenností dává každému člověku (často při slavnostním aktu) jako dodatečné jméno k zděděnému rodinnému jménu, případně k dalším jménům; to jméno má úřední charakter, nemůže být tedy libovolně změněno nebo anulováno.“ (Svoboda, 1973, s. 187) Priezvisko je „dědičné jméno rodiny“ (Svoboda, 1973, s. 192)

Rodné meno dostáva človek po narodení, v minulosti ho dostával aj pri významných životných príležitostiach. Tradícia rodných mien je veľmi stará. V minulosti však rodné mená plnili aj inú, než nominačnú funkciu – mali chrániť majiteľa mena pred zlými silami a čarami, mali vyjadriť vlastnosti pomenovaného, alebo vlastnosti, ktoré mu želali pri narodení.

História ustalovania priezviska siaha do 13. storočia (tu, pravda, ešte v podobe tzv. prímena); dvojmenná sústava (krstné meno a priezvisko) na oficiálne označenie jedinca bola uzákonená za panovania Jozefa II. (Majtán, 1994). V súčasnosti používanie krstného mena a priezviska legislatívne upravujú *Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 154/1994 Z. z. z 27. mája 1994 o matrikách*, *Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky* a najmä

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 300/1993 Z. z. z 24. septembra 1993 o mene a priezvisku.

V bežnej komunikácii sa využívajú rôzne podoby proprií, ktoré sú charakteristické pre určité komunikačné situácie predstavujúce situačnú variantnosť jazyka a reči (podľa Švejcera – Nikolského, 1983, s. 101-102). Táto situačná variantnosť sa vyznačuje tým, že v určitých sociálnych situáciách sa dáva prednosť rôznym jazykovým prostriedkom (v našom prípade rôznym druhom proprií). Komunikačná situácia je však ovplyvnená nielen stratifikáciou ale aj sociálnou variantnosťou¹, ide teda o ich vzájomný prienik.

Používanie rôznych druhov proprií v komunikačných situáciách súvisí podľa V. Blanára so všeobecnými generickými príznakmi – ustálenosťou administratívnoprávneho úzu a ustálenosťou užšieho spoločenského úzu (Blanár, 1996, s. 161). Na základe týchto dvoch typov ustálenosti V. Blanár vydeľuje „úradné onymické systémy (sústavy) a sústavy, ktorých fungovanie patrí do okruhu poloúradného a súkromného styku... Odlíšenie úradnej a neúradnej sústavy má zásadný význam pre antroponomastiku.“ (Blanár, 1996, s. 161) Dichotómne členenie sa opiera o tri úrovne jazykového kontaktu rozpracovaných v sociolingvistiky, ktoré prezentoval na VII. slovenskej onomastickej konferencii r. 1976 W. Lubaš (1980). Celonárodná úroveň² (A) je v tejto hierarchii najvyššie, vyznačuje sa používaním kodifikovaného spisovného jazyka, používa sa vo verejnoprávnych médiách, divadle a pod. V tejto úrovni sa používajú (mali by sa používať)³ úradné formy vlastných mien. Nižšiu úroveň predstavuje lokálna úroveň (B), ktorá sa vyznačuje menšou rigoróznosťou voči spisovnej norme. Tu sa pripúšťajú oficiálne, štandardizované vlastné mená a ich varianty. Posledná, individuálna úroveň (C) je charakterizovaná využívaním nespisovných foriem jazyka a uplatňovaním hláskových variantov vlastných mien (napr. Anka/Hanka, napriek tomu, že nositeľka mena je krstená ako Anna), synonymných podôb vlastného mena a pod.

Prechod z úrovne A do B, až C je možný, t. zn. oficiálne podoby proprií v „nižších“ komunikačných úrovniach sú možné, pretože sú štylisticky a komunikačne bezpríznačné. Opačný smer používania proprií, teda používanie variantov oficiálnych proprií vo „vyšších“ komunikačných úrovniach je príznakový a expresívny. Závisí teda od komunikujúcich, akú úroveň si vyberú, ako chcú vstupovať do dialógu. Výber úrovne je ovplyvnený, ako už

¹ Sociálna variantnosť je daná zložením sociálnych skupín a vrstiev, ktoré sú zúčastnené v komunikácii (Švejcer – Nikolskij, 1983, s. 102).

² W. Lubaš rozlišuje jednotlivé úrovne podľa hierarchie a označuje ich písmenami A, B, C.

³ Niekedy dochádza k porušovaniu používania úradných rodných mien aj vo verejnoprávnych masovokomunikačných médiách – pri odvolávaní prezidenta FNM – Ľudovíta Kaníka, redaktori často používali podobu *Ľudo Kaník*.

bolo povedané, ich spoločenským statusom⁴, rolu v ktorej sa ocitnú, psychofyzickým stavom a pod. Je však potrebné zdôrazniť, že komunikujúci musia využívať rovnakú úroveň.⁵ Ak vstúpi jeden z komunikujúcich do dialógu s odlišnou úrovňou, môže to vyvolať určité spoločenské faux pas, ktoré prinúti jedného z nich k vyrovnaniu komunikačnej úrovne. Typickým príkladom v slovenčine je oblasť tykania a vykania. Tykanie (aj z hľadiska využitia vlastných mien) je zaradené do úrovne B a C, vykanie do úrovne A. Problém, či tykať alebo vykať rovesníkovi nastáva napr. po skončení školy (najmä po skončení vysokej školy). Pokiaľ sú študenti, v komunikácii prevažne volia tykanie a neformálne vyjadrovanie, ktoré vyplýva z rovnakého spoločenského statusu. Po skončení školy sa však situácia mení – pri vstupe do dialógu sa musíme rozhodnúť pre určitú komunikačnú úroveň. V. Blanár hovorí, že „zaradenie mena do príslušného onymického podsystému predpokladá istú znalosť druhového jedinca (s. J. Dolníkom možno hovoriť o onymickej presupozícii).“ (Blanár, 1996, s. 162) Príkladom na takúto situáciu by mohlo byť predstavenie manžela manželkinej bývalej spolužiačky z gymnázia:

A: „Zoznámte sa, toto je môj manžel.“

B: „Kováč.“

A: „Toto je moja bývalá spolužiačka.“

C: „Kata.“

B: „Jožo.“

Predstavovanie oboch zainteresovaných bolo podľa zásad spoločenského správania – muž bol predstavený žene ako prvý a potom bola predstavená žena mužovi. Muž podal žene ruku a zvolil si komunikačnú úroveň A – predstavil sa priezviskom. Predstavená bývalá spolužiačka však volila neformálnu (lokálnu) úroveň a predstavila sa ako *Kata*. Následne došlo ku korekcii úrovne, ktorú si zvolil muž. Ten sa predstavil ešte raz krstným menom, ale v neoficiálnej podobe (*Jožo*, nie *Jozef*), pretože žena sa predstavila podobou *Kata*, nie *Katarína*.

Z pohľadu používania proprií sú zaujímavé priame prenosy športových súťaží. Ide o spontánnu reakciu komentátora. Z takejto oblasti sme robili analýzu použitia vlastných mien na tohtoročných majstrovstvách sveta v ľadovom hokeji.

Prvé zápasy slovenského mužstva nedávali tušiť úspešné zavŕšenie turnaja; mužstvo bolo zložené zo starších, skúsenejších hráčov, ktorých „priemerní“ fanúšikovia poznali po mene i priezvisku, ale aj z nových hráčov,

⁴ Porušenie statusu komunikujúceho – vyjadrovanie sa nenáležitým, povýšeneckým spôsobom bolo a je predmetom kritiky a satiry – B. S. Timrava v poviedke *Ondro Karman* vysmiala hlavného hrdinu – cestára, ktorý sa snažil rozprávať a správať ako pán.

⁵ W. Lubaś píše o stretnutí horala zo Zakopaného s prisťahovalcom z mesta, „gdy pierwszy stara się mówić po „pańsku“, a drugi „po góralsku“, aby nawiązać dobre stosunki.“ (Lubaś, 1980, s. 27)

ktorí neboli príliš známi. Oba momenty – heterogénne zloženie mužstva z hľadiska veku hráčov a záverečný finálový úspech sa premietli aj do používania proprií. Ďalšími dôležitými momentmi, ktoré treba pripomenúť, bolo, že išlo o televízne vysielanie, v ktorom by sme očakávali celonárodnú komunikačnú úroveň (napriek tomu, že nešlo o verejnoprávnu televíziu) a zloženie komentátorov – Stanislav Pavlík – televízny športový redaktor a Peter Šťastný – bývalý reprezentant v hokeji a jeden z najlepších slovenských hráčov.

S. Pavlík používal viac oficiálnych oslovení (hráčov označoval ich priezviskami), prípadne ich volal hypokoristickou podobou krstného mena a priezviska (toto bolo dominantné najmä u starších, známejších hráčov) – *Ľubo Sekeráš, Vlasto Plavucha*.

P. Šťastný poznal väčšinu reprezentantov osobne, pretože pôsobil ako kapitán mužstva. Pozná zákulisie hokeja aj prezývky hráčov. Komunikačná úroveň uňho preto bola lokálna, miestami až individuálna, čo pôsobilo neštandardne. Napríklad, keď sme zatlačili Rakúšanov do defenzívy a ohrozovali súperovu bránku, používal prezývky hráčov: „Seko (Sekeráš), výborná akcia“, „ale *Hlina* (Hlinka) výborne bránil“, „ešte *Višňa* (Višňovský)“ a pod.

Mladých, menej známych hráčov označovali oficiálne – ich priezviskami – „*Bartoš* výborne vystrelil“, „*Podhradský* vyskúšal *Diviša*“, „na nešťastie pre *Vaica*“. Postavenie kvalitného brankára (počas zápasu nedostal ani jeden gól a zabránil niekoľkým gólovým príležitostiam súpera) sa tiež odrazilo v použití mena a priezviska – pomenovanie *Rybár* malo zastúpenie približne 25 % a *Pafo Rybár* až 75 %.

S pribúdajúcimi víťazstvami slovenských hokejistov a najmä vo vypätejších situáciách v zápasoch sa využívala prevažne lokálna komunikačná úroveň. Pomenovanie hráčov bolo neformálne, čo vlastne zvyrazňovalo vzťah komentátorov k dobre hrajúcemu mužstvu. Tento pozitívny vzťah k hráčom sa samozrejme prenášal aj na televíznych divákov.

V súvislosti s používaním krstných (rodných) mien a priezvisk je zaujímavá komunikačná situácia v rodine. V intímnom rodinnom kruhu prevláda individuálna komunikačná úroveň, ktorá sa vyznačuje používaním hypokoristických podôb rodných mien – *Miško, Ďurko, Anička, Reninka*, ale i priezvisk (pokiaľ sa takáto podoba dá vytvoriť) – *Mrázka, Karaska, Barabáška*. Priezviská v individuálnej úrovni, ktoré sa nedajú pretransformovať do hypokoristickej podoby, zostávajú v nezmenenej podobe – *Lehotská, Pišková, Kršková*. Používanie laudatívnych proprií je intímnou záležitosťou rodiny, pri narušení intimity (prítomnosť cudzích osôb a pod.) sa mení aj komunikačná situácia – väčšinou smeruje k lokálnej úrovni. Malé deti však nedokážu prepnúť komunikačný kód, pretože ich „štandardnou výbavou“ na označenie

osôb sú hypokoristické podoby proprií (najmä cudzích osôb, o ktorých sa rodičia rozprávajú doma – tzv. „tretích osôb“). Svedčia o tom ich formy oslovenia týchto „tretích osôb“ – štvorročná dcéra susedov mojich rodičov svoju mamu oslovovala len *Kršková* (ak ju stretla ráno v obchode na nákupe, oslovila ju, aby jej niečo kúpila – „*Kršková, kúp mi niečo.*“). Rodič v tej situácii nedokáže vysvetliť dieťaťu (resp. dieťa to nevie pochopiť), že tú pani musí pred ňou volať tak, ale doma ju môže volať inak.

Ak ide o slobodnú dcéru, v pozícii „tretej osoby“ sa hypokoristická podoba propria musí odlišiť od podoby propria mamy (priezviska majú rovnaké). Na odlíšenie sa môžu použiť adjektíva *mladá/stará*, alebo dcéra sa označí len hypokoristickou podobou krstného mena – *Anča, Zuza, Kata* a pod.

Označovanie rodín ženatých detí je často motivované krstným menom dieťaťa – *Jankovci* (manželka a deti syna Jána), *Jožkovci, Jarkovci* atď. („Príďte na víkend, pretože sa ohlásili aj *Jankovci.*“). Na pomenovanie slobodných (zasnúbených) detí sa používa krstné meno dieťaťa a jeho partnera – *Janko so Saškou, Aninka s Jožkom*. Rodina vydatej dcéry nepreberá pomenovanie po manželovi, ale sa využíva podoba *Aninka s Jožkom*, prípadne sa používa obyvateľské meno mesta, v ktorom rodina býva – „Včera tu boli *Martinčania*, aj *Bystričania.*“ Forma obyvateľského mena funguje ako univerzálny model na označenie slobodných aj vydatých/ženatých detí. Okrem obyvateľského mena obce sa môže použiť aj obyvateľské meno regiónu – *Záhoráci, Východniari*, dokonca aj *Nemci, Taliani*, pravda za predpokladu, že v danom regióne, či štáte nežije rozvetvená rodina.

O používaní rodných mien a priezvisk v komunikácii možno na záver povedať, že rôzne druhy proprií vstupujú do komunikácie na základe selekcie komunikujúcich, táto selekcia je determinovaná tromi komunikačnými úrovňami – celonárodnou, lokálnou a individuálnou. V dialógu využívajú obaja zúčastnení rovnakú komunikačnú úroveň, v prípade „nerovnosti“ týchto úrovní, sa jeden z komunikujúcich prispôbi druhému. V intímnom rodinnom prostredí sa využíva individuálna komunikačná úroveň, v ktorej sa krstné mená detí môžu využívať aj na označenie ich rodinnej vetvy. Túto funkciu môžu plniť aj obyvateľské mená.

Literatúra

BLANÁR, Vincent. 1996. *Teória vlastného mena*. 1. vyd. Bratislava : Veda, 1996. 250 s. ISBN 80-224-0490-X

KNAPPOVÁ, Miloslava. 1999. Osobní jména v českém mluvnickém systému. In: *Propria v systému mluvnickém a slovtvorném*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference

KNAPPOVÁ, Miloslava. 1999. Osobní jména v českém mluvnickém systému. In: *Propria v systému mluvnickém a slovtvorném*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference „Onomastika a škola“ konané v Brně ve dnech 10. – 11. 2. 1998. Brno : Masarykova univerzita, 1999, s. 98-93. ISBN 80-210-2031-8

KRŠKO, Jaromír. 2000. *Sociálno-psychologické aspekty pomenovania*. Referát prednesený na XIV. slovenskej onomastickej konferencii. Banská Bystrica 6. – 8. 7. 2000. V tlači.

LUBAŠ, Władysław. 1980. Społeczne warianty nazw własnych we współczesnej polszczyźnie. In: *Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska šírava 20.-24. septembra 1976.) Zborník materiálov*. Veda : Bratislava, 1980, s. 25-30.

MAJTÁN, Milan. 1980. Spoločenské fungovanie toponyma. In: *Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska šírava 20. – 24. septembra 1976.) Zborník materiálov*. Veda : Bratislava, 1980, s. 43-49.

MAJTÁN, Milan. 1994. Najstaršie osobné mená a vývin priezvisk na Slovensku. In: *Slovenská archivistika*, roč. XXIX, 1994, č. 1, s. 94-108.

SVOBODA, Jan a i. 1973. *Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky*. In: *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, roč. 14, 1973. 280 s.

ŠRÁMEK, Rudolf. 1999. Ke gramatickým vlastnostem proprií. In: *Propria v systému mluvnickém a slovtvorném*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference „Onomastika a škola“ konané v Brně ve dnech 10.-11. 2. 1998. Brno : Masarykova univerzita, 1999, s. 98-93. ISBN 80-210-2031-8

ŠVEJČEK, A. D. – NIKOLSKIJ, L. B. 1983. *Úvod do sociolingvistiky*. 1. vyd. Praha : Svoboda, 1983. 241 s.

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 300/1993 Z. z. z 24. septembra 1993 o mene a priezvisku

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 154/1994 Z. z. z 27. mája 1994 o matrikách

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky

Tento príspevok predstavuje časť grantového projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV č. 1/7481/2000 Propria v sociálnej komunikácii na rozhraní miléníí.

Resumé

Autor sa v príspevku zamerá na fungovanie proprií v rôznych komunikačných situáciách. Forma rodného mena a priezviska sa prispôsobuje komunikačnej úrovni, ktorú W. Lubaś člení na 3 úrovne – celonárodnú úroveň (A), lokálnu úroveň (B) a individuálnu úroveň (C). Autor píše o využívaní rodných mien a priezvisk v procese tykania/vykania, televíznych športových prenosov a v rodinnom prostredí.

Summary

The author of this study focuses mostly on the function of proprium in the various communication situations. The form of first name and surname is adapted to communication level, which W. Lubaś classifies into 3 levels – nation-wide level (A), local level (B) and individual level (C). The author writes about using first names and surnames in second person singular/plural, in television sport broadcasts and family milieu.